

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

УДК 37.041 – 057.87

Олександр Шпак, доктор педагогічних наук, професор

*Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова,
м. Київ*

Мар'яна Терес, магістр Дрогобицького державного педагогічного університету

імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

“Краще зрозуміти небагато, ніж зрозуміти неправильно”

(Анатоль Франс, французький письменник)

Автори у статті розглядають актуальну проблему професійно-педагогічного іміджу вчителя, роль і місце в ньому спілкування.

Ключові слова: педагогічне спілкування, імідж вчителя, професійна здатність, педагогічна діяльність.

Лит. 5.

Постановка проблеми. Педагог – це центральна і визначальна постать у системі освіти, від якої залежить не лише знання основа особистості, а й її сформованість як суб'єкт суспільно-політичного життя країни, її сьогоdnішнього і майбутнього розвитку. Педагог – носій інтелектуального розуму нації, її культурно-історичних перлин, традицій, звичаїв. Від наставника молоді залежить вміння знайти серед підростаючого покоління звитяжців національного руху, патріотів, для яких особисте життя у більшості випадків не стане переважальним, коли мова йде про долю країни. На жаль, наші дослідження переконують, що в значній кількості випадків маємо картину негативного характеру. 12,2 відсотка респондентів на перше місце ставлять особисту кар'єру, 13,4 – сімейне благополуччя, 11,4 – задоволення від хобі тощо. Такі дані насторожують: у чому ж все-таки причина таких “перекосів”?

Факторів, які засвідчують наш аналіз, немало: це і негативне сімейне виховання, вплив позасімейного і позашкільного середовища, негативні моменти в організації і процесуальному забезпеченні шкільного урочного життя. Ми були прикро здивовані, коли 21,5 відсотка учнів середніх шкіл м. Вишневого, Пархомівської СШ і Тадіївської неповносередніх шкіл Володарського району Київської обл. назвали негативну поведінку своїх вчителів, їхнє невміння вислухати учня, розмову з підвищеним тоном, а в окремих випадках і грубість...

Скажіть, про який педагогічно-професійний імідж вчителя може йти мова? А якщо до цього додати неглибоке володіння предметом, методикою його викладання.

Прикий факт: для багатьох педагогів

спілкування є найслабкішим місцем їхньої педагогічної технології, і саме такі педагоги не бачать у спілкуванні ніякої проблеми. Конфлікти, що виникають з учнями, вони пояснюють невихованістю останніх, не бажаючи бачити власних помилок у спілкуванні з вихованцями.

Підхід у таких педагогів прямолінійний: розмовляти з учнями треба відповідно до того, як вони заслуговують: із дисциплінованими – спокійно і ввічливо з порушниками – суворо, вимогливо і різко; критика ніколи не буде зайвою і надмірною. На перший погляд такий підхід має свою логіку, але вона не витримує перевірки життям. Такі педагоги не розуміють, що педагогічне спілкування має спиратися розуміння ролі педагогічного захисту учня, який підтримує досить високу самооцінку учня і примушує його вороже сприймати навіть справедливую критику.

Кожному педагогові слід глибинно усвідомити, що спілкування – це мистецтво дипломатії, спрямоване на те, аби уникнути психологічного захисту учня у вигляді “сміслового бар'єра” на педагога. Практика переконує, що в багатьох наставниках молоді, на жаль, відсутня педагогіка мистецтва, впливу на розум і серце дитини. А тим часом імідж вчителя, його педагогічне місце в освітній системі залежить від багатьох факторів і в широкій їх гамі дрібниць немає. Як бути?

Останні дослідження і публікації з теми. Роль педагогічного спілкування для іміджу вчителя, ствердження його професійної здатності серед інших компонентів процесу виховання набирає нової ваги. Причин багато, але основні, на нашу думку, полягають у тому, що зростає “інформаційний статус учня”, а вчителя, як це не прикро стверджувати, в окремих випадках залишається на візуальному рівні.

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Про це переконливо свідчать дослідження вітчизняних учених І.О. Трухіна, Л.О. Савенкової, Н.П. Волкової, В.С. Семиченко та ін., серед зарубіжних В.С. Кан-Калика, А.В. Мудрика, Ю.М. Частних та ін.

Скажімо І.О. Трухін глибоко вивчив систему психології педагогічного спілкування, його роль у піднесенні авторитету наставника молоді, професор А.О. Савенкова розробила наукову систему підготовки майбутнього вчителя до спілкування, чітко визначила орієнтири його вдосконалення в різних умовах педагогічної діяльності. Н.П. Волкова одна з перших дослідників систематизувала і поставила на службу педагогічній науці професійно-педагогічну комунікацію, у структурі якої чітко визначила особливості й функції педагогічного спілкування, його структуру. На наше переконання, Наталія Павлівна вперше звернула увагу і підкреслила, що для іміджу вчителя у спілкуванні слід враховувати все, навіть, зовнішній вигляд і поведінку, не говорячи вже культуру мови і мовлення, їхні основні знаки, етикет, мовленнєві моделі взаємодії “учитель-учень”. Ми поділяємо думку дослідниці, що останнім часом авторитет вчителя зростає, якщо він володіє комп’ютерними засобами професійно-педагогічної комунікації.

Мета статті. Розкрити сутність педагогічного спілкування як феномену освітньої діяльності, його змістову і процесуальну роль у піднесенні й ствердженні іміджу вчителя.

Виклад основного матеріалу. Під педагогічним спілкуванням ми розуміємо систему соціально-психологічних взаємодій між учителем та учнем, спрямовану на створення оптимальних організаційно-педагогічних умов для спільної діяльності.

Ми прийшли до глибокого переконання, що як різновид творчої діяльності педагогічне спілкування глибоко продумане, виважене, цілеспрямоване, закладає солідний ґрунт для ствердження вчителя, його професійних і людських якостей, підносить його імідж в очах учнів, педагогів-колег, батьків, усієї громадськості.

У педагогічному процесі, як підкреслює В. Семиченко, воно виконує такі функції:

- контактну (встановлення контакту як стану обопільної готовності до приймання і передавання повідомлення, змісту взаємозв’язку); інформаційну (обмін повідомленнями: прийом, передавання інформації; обмін думками, задумами, рішеннями тощо);
- спонукальну (стимуляція активності партнера з комунікації, спрямування його на певні дії);
- кординаційну (взаємне орієнтування й

узгодження дій для організації спільної комунікативної діяльності);

- пізнавальну (сприйняття, осмислення змісту інформації, пізнання внутрішнього стану співрозмовника; розуміння і вивчення навколишнього світу, особистості, колективу, себе);

- експресивну; встановлення відносин; організація впливу; а також управлінську... [5, 4].

Зрозуміло, якщо вчитель глибоко розуміє ці функції спілкування, то в повсякденній роботі (а це безперервний процес) буде працювати на вдосконалення взаємовідносин з дітьми, дотримуватися рівності психологічних позицій співрозмовників. А якщо ні? Наші дослідження засвідчують, що 21,2 відсотка вчителів не могли визначитись в основних функціях спілкування, а 36,8 – були безсилі назвати типи спілкування, його принципи.

Такі факти засвідчують слабку теоретичну обізнаність педагогів, не вміння об’єктивно оцінювати власні позиції щодо неправильних дій і навіть вчинків.

Спілкування педагога з учнями складає певну манеру, що залежить від темпераменту, характеру і загальної культури педагога. Ця манера не може бути суворо визначеною та уніфікованою. Є педагоги щирі і доброзичливі, стримані й холодно ввічливі, бурхливі у проявах своїх емоцій, іронічні – і всі вони можуть досягати плідних контактів з вихованцями. Теорія про те, що педагог повинен бути бездоганно витриманим і не виявляти своїх емоцій, що мала розповсюдження на початку ХХ ст., не знайшла підтримки в науці і практиці.

Головною вадою педагогічного спілкування є помилкові переконання та установки, що втілюються в поведінку і в узагальненому вигляді заслуговують *назви “педагогіка покарань”*.

“Педагогіка покарань” є наслідком стереотипів авторитарного виховання, що переважали в практиці минулих часів. Покарання були найбільш типовою реакцією на небажану поведінку (і не тільки стосовно дітей), яка спрацьовувала майже автоматично.

Зараз обмеження покарань є аксіомою наукової педагогіки, але в практичній поведінці педагогів потяг до покарань з’являється на кожному кроці.

Йдеться не про ті покарання (зауваження, записи в щоденнику тощо), які педагоги свідомо – виправдано чи ні, використовують у роботі, а про приховані, найчастіше неусвідомлені словесні або мімічні негативні реакції на учнівську поведінку. Ці покарання діють на учнів інколи більше, ніж цілеспрямовані негативні заходи, але їхня дія часто виявляється протилежною

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

очікуваній, тобто викликає протидію. Розглянемо типові види неусвідомлених покарань.

Мабуть, найбільш поширеними з них є **“профілактичні покарання”**, тобто критичні зауваження або погрози щодо порушень, які ще тільки можуть відбутися. “Будь охайним, – каже вчителька не дуже старанному учневі, – бо знов напишеш, як курка лапою”. Учень дійсно може написати погано, але ж він ще цього не зробив, і така впевненість є для нього образливою. Вчительці здається, що вона звертає увагу учня на можливі недоліки, попереджує його, але насправді її слова сприймаються як несправедливі і викликають протест.

Різновидом профілактичних покарань є **перебільшення і узагальнення негативних вчинків учнів**, що надзвичайно поширені серед педагогів. Перебільшення лунають як звичні звороти мови, майже штампи. Замість “мене занепокоює твоя поведінка” можна почути: “Ти розучився поводити себе нормально”, замість: “На тебе були неодноразові скарги” діти чувають: “Від тебе вся школа плаче” тощо. Педагоги не замислюються над тим, що звороти: “У тебе в голові лише дурниці”, “Ти зовсім втратив совість”, “Я б на твоєму місці згоріла від сорому”, “Від тебе не дочекаєшся нічого путнього” не відповідають дійсності, бо немає такого учня, у якого б в голові були одні дурниці і зовсім не було сорому.

Часто профілактичні покарання постають у формі **іронії і висміювання учнів** не за якусь провину, а у будь-якому зручному випадку, аби учні побоювались гострого язика педагога і не наважувались сперечатися. Педагоги не вважають іронію покаранням, та вихованці сприймають це саме так, бо вчитель, на їхній погляд, завжди оцінює поведінку учнів, а не просто тренується в дотепності за їх рахунок. Серед педагогів є дуже дотепні люди, і часто вони роблять з цього дійсно гостру зброю, пишаючись своєю здатністю до іронії. Існують просто майстри висміювання, які не пропускають жодного випадку іронічно обіграти недоліки вихованців не тільки у ставленні до навчання, а й у зовнішньому вигляді, мові, звичках, роблячи з таких учнів мішені для глузування товаришів. У педагогічному середовищі рідко засуджують таку поведінку колег, вважаючи, що завжди корисно показати вихованцям інтелектуальну перевагу педагогів.

Ще один прояв “педагогіки покарань” – **характеристика особистості замість характеристики вчинків**. Не “ти лінуєшся”, а “ти ледашо”, не “бешкетуєш”, а “бешкетник”. Не треба особливо заглиблюватись у наукову

психологію, щоб зрозуміти різницю. “Ледашо”, “бешкетник”, “хуліган”, “брехун”, “нахаба” – все це сприймається як сталі характеристики особистості, в той час, як “бешкетуєш”, “порушуєш” означають дії, що є тимчасовими. Різницю між виразами “ти говориш дурниці” і “ти – дурень” миттєво розуміє кожен. Застосування критичних іменників замість дієслів порушує принцип доброзичливості і оптимізму в оцінці учнів і тим самим ще раз підриває їхню віру в добро та справедливість педагогів і дорослих взагалі.

Широко розповсюджений стереотип поведінки педагогів, який можна назвати **“рефлексом подолання”**. Він проявляється у тому, що вони намагаються в різних ситуаціях змусити учнів зайвий раз стримати своє бажання, відступити, відчутти свою залежність. Педагоги з подібними установками незадоволені, коли учні легко і просто досягають своєї мети. Ось поставити зайвий раз перешкоду, зв’язати з якоюсь додатковою умовою здається таким педагогам найбільш доцільним. Це знаходить прояв у сотнях дрібниць: затримати учнів зайву хвилину наприкінці уроку або самопідготовки, примусити декілька разів прохати те, що можна було б дозволити зразу, не спитати учня на уроці, коли він піднімає руку, тощо. За всім цим стоїть неусвідомлене прагнення проявити свою волю і владу, тобто покарати.

Прагнення покарати винного за будь-яку ціну часто обертається таким непедагогічним проявом, як **приниження учня за рахунок його посередніх здібностей або фізичних вад**. Не можна сказати, що педагоги роблять це навмисно, але, коли не знаходять інших засобів, то йдуть і на це. Так, наприклад, учень дошкуляє вчителю постійними розмовами на уроці. Зауваження не допомагають, ставити “двійку” – неправильно, випроводити з класу – проти цього виступає адміністрація. Не знаходячи інших засобів, роздратований учитель робить найбільш образливе зауваження, яке він спроможний вигадати, наприклад: “Якби твій мозок працював так, як твій язик”, або: “Тебе ледве видно з-за парти, але ти перший базіка у класі” тощо.

Проявом “каральної педагогіки” є й **формування негативної установки педагогів на “важких”**, тобто недисциплінованих і слабковстигаючих учнів. Така установка, хоча вона, здебільшого, і не усвідомлюється педагогом, має цілий ряд наслідків:

- педагог дає “поганому” учневі менше часу на відповідь, не дає йому подумати;

- якщо дається неправильна відповідь, педагог не пропонує підказку, а зразу ж питає іншого учня або дає відповідь сам;

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

- він “ліберальничає”, позитивно оцінюючи неправильну відповідь;
- водночас він частіше лає “поганого” учня за неправильні відповіді;
- педагог відповідно рідше хвалить учня за правильну відповідь;
- намагається не реагувати на відповідь “поганого” учня, викликає іншого, не помічаючи піднятої руки; рідше посміхається такому учневі, менше дивиться йому в очі.

Мова багатьох педагогів немовби насичена “караючими” виразами, і складається враження, ніби вони не вміють звертатися до учнів без погроз.

Слід згадати і такий дефект педагогічного спілкування, як *переривання учнів під час розмови*. На перший, погляд, переривання здається несуттєвою помилкою, дрібницею, але насправді це дуже серйозна перешкода для нормальних стосунків педагога з вихованцями, як і для стосунків людей взагалі. Переривання є дуже негативним і небезпечним явищем, позаяк воно не виступає такою зрозумілою вадою спілкування, як, скажімо, роздратований тон або різкі вирази. Багато хто вважає його проявом невимушеності, жвавості і навіть сучасного, демократичного мовного стилю. Насправді переривання ґрунтується на підсвідомій установці “Перервати – значить перемотати”.

Манера спілкування педагога з учнями залежить, у найбільш загальному плані, від двох чинників: переконань, позиції педагога, з одного боку, і його особистісних рис темпераменту, характеру, інтелекту, з іншого.

Розглядаючи перший чинник, треба сказати, що позиція багатьох педагогів щодо манери спілкування є досить суперечливою. У принципі, вони визнають необхідність гуманного спілкування, але вважають, що за реальних умов сучасної масової школи для цього немає можливостей. Оця, друга, частина їхньої позиції, є головною причиною широко розповсюдженої “педагогіки покарань”.

Інший чинник – *індивідуальні особливості спілкування* потребують більш детального розгляду.

Висновок. Педагогічне спілкування не просто обслуговує навчально-виховну діяльність – воно відіграє велику самостійну роль і є важливим чинником виховання. Позитивне ставлення педагога до вихованця, яке може бути передане словами, підтекстом, інтонацією і мімікою, створює для останнього загальне комфортне відчуття і позитивне ставлення до окремих навчальних предметів. На жаль, усе може відбуватися і прямо протилежним чином. Педагоги часом не усвідомлюють цього значення характеру спілкування, вважаючи суттєвим тільки правильність своїх вимог. Для формування педагогіки співробітництва і гуманної особистості доброзичливе “погладжувальне” спілкування має особливу і вирішальну роль.

Більшість дефектів спілкування можна об’єднати назвою “педагогіка покарань” або “каральна педагогіка”, тому що вони походять від багатовікової психології виховання, яке переважно базувалося на покараннях.

Розвиток гуманного спілкування потребує не тільки загальної переорієнтації педагогів, але й пошуку спеціальних форм, технологічних елементів “погладжувального” спілкування.

1. Амонашвили Ш.А. *Психологические основы педагогики сотрудничества*. – К., 1991. – 110 с.

2. Волкова Н.П. *Професійно-педагогічна комунікація*. – К.: Академія, 2006. – 256 с.

3. Грехнев В.С. *Культура педагогического общения*. – М., 1990. – 144 с.

4. Кан-Калик В.А. *Учителю о педагогическом общении*. – М., 1987. – 190 с.

5. Семиченко В.А. *Психология общения*. – К.: Центр “Магістр-5”, 1997. – 168 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2011

“... вчитель – основоположна сила соціального відтворення – культурного, економічного, політичного. Без нього унеможливаються соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу. Він є безпосередньою продуктивною силою.

Іван Зязюн
доктор філософських наук, професор, академік АПН України

